

OSVRT

Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 — 1929

BRANKA PRPA

Beograd: Clio, 2018, 414 str.

/ Misliti o Jugoslaviji

Nije bilo ni lako ni jednostavno stvoriti novu državu koja u dotadašnjoj istoriji nije postojala, Izgraditi nove državne institucije, infrastrukturu, urediti život njenih stanovnika koji se do tada nisu poznavali, jer su živeli u različitim civilizacijskim krugovima, od osmanskog do srednjeevropskog, te usaglasiti propise, standarde i zakone, zastave i himne... Država koja je nastala 1. decembra 1918. godine još nije imala ni svoje granice, osim onih idealno zamišljenih tokom rata, nije odmah bila priznata od strane ratnih pobednica, a osporavali su je i oni koji su rat izgubili jer je nastala na teritoriji koja je nekada bila u njihovom sastavu ili su na nju, saglasno sopstvenim nacionalnim programima, polagali pravo. Iako je u svom sastavu imala dve ranije nezavisne države, kraljevine Srbiju i Crnu Goru, one su prostorno činile manje od polovine teritorije novonastale države, a i njihovih stanovnika je bilo manje od novih sunarodnika. Sa druge strane, taj manji deo države sa iskustvom višedecenijskog nezavisnog razvoja, imao je prestiž dobijen ulogom u ratu, te prethodno organizovane državnu upravu i vojsku, sopstvenu političku i intelektualnu elitu, koje su se našle pred izazovom kako da uredi novu državnu zajednicu.

Upravo je ta intelektualna elita bila tema istraživanja Branke Prpe. Ko su oni bili zavisi od razumevanja tog termina. Reč je društvenom sloju koji se pod tim pojmom konstituiše i ulazi u upotrebu nakon pojavljivanja teksta *J'accuse* Emila Zole iz 1898. godine, kojim je on branio nepravedno optuženog francuskog kapetana Alfreda Dreyfusa; tada su njega i njegove podržavaoce Ferdinand Brunetiere i Maurice Barrès nazvali intelektualcima. Iako su postojali "intelektualci pre intelektualaca" (Christophe Charle), a neki ih smeštaju u srednji vek (Jacques Le Goff), ipak se kraj 19. veka označava kao početak

pojave da intelektualci, kao grupa, uzimaju za sebe pravo da brišu granice između svojih profesija i javnosti, da postaju tumači “apstraktne pravde” (Julien Benda), boreći se za univerzalne vrednosti, više ideale, moralni stav ili politički zahtev. Pojam se tako vezuje sa njihovom ulogom u javnosti, što ih smešta u širi društveni, odnosno politički kontekst. Time kao grupa ili pojedinci dobijaju društvenu i političku odgovornost, što se ogleda na čitavom nizu primera. Problem intelektualaca bio je odnos s politikom. Iako je 19. vek bio vek znanja, a Prvi svetski rat, između ostalog, označen kao “rat reči” u kome su sudelovali intelektualci, pa je i Konferencija mira u Parizu 1919 — 1920. godine prvi put otvorila vrata nekim intelektualcima u ulozi eksperata, njihov odnos je bio složen. Ono što ostaje neosporno je njihov nesumnjiv udeo u nastanku ideja i nacionalnih pokreta tokom 19. veka, ali kada su te ideje postale ostvarljive, ulogu su preuzimali političari.

Branka Prpa posmatra intelektualce upravo u navedenom smislu, odnosno ona već u uvodu citira misao Bernarda Henryja Levyja: “Intelektualac nije čovek. To je društvena dimenzija.” To se veoma dobro uočava u istoriji modernog doba, kada javni angažman imaju fizičari, lekari, književnici i drugi, koji s intelektualnom odgovornošću (u nekim slučajevima i oportunistički) javno raspravljaju o problemima sopstvenih društava, šire prostore slobode ili nude ideje. Nauka je najviše istražila francuske i nemačke primere, ali je i u srpskom slučaju bilo slično. Ideja povezivanja, potom i ujedinjenja, Južnih Slovena je nastala u prvoj polovini 19. veka u krugovima obrazovanih ljudi na području Hrvatske, ali su je brzo prihvatili umni ljudi na drugim južnoslovenskim prostorima. Svoj zenit je dostigla na početku 20. veka a očitavala se u nizu kulturnih i političkih manifestacija, poput jugoslovenskih umetničkih izložbi, susreta književnika, studenata, zajedničkih projekata, izdavanjem publikacija na oba pisma, i dr. Osnova je bila u ideji da se slobodan razvoj svih Južnih Slovena može ostvariti samo u nezavisnoj državi, da se ujedinjenje svih Srba može izvesti samo ako se u novu državu uključe i drugi narodi, te je prirodno bilo da se jugoslovenska ideja nametnula kao ratni cilj Srbije još u jesen 1914. godine. U njenom tumačenju je aktivno učestvovala većina vrhunskih intelektualaca onovremene Srbije, a s druge strane i slovenački i hrvatski političari i intelektualci okupljeni oko Jugoslovenskog odbora. To nije bila velika grupa, jer je u Srbiji pred rat bilo oko hiljadu ljudi a fakultetskom diplomom i tek par hiljada onih koji su uslovno činili neku od elita (vojnu, političku, umetničku, ekonomsku, harizmatsku), dok se tek stotinak akademika i profesora univer-

zитета moglo ubrojiti u intelektualnu elitu. Mnogi od njih su prešli tu nit koja je delila političare i intelektualce, jer je opšta zagriženost za politiku bila prisutna, a s druge strane jer je zemlji trebala kvalifikovana elita koja bi upravljala državom. Zbog toga su oni bili korisni protagonisti i pomagači pri ostvarivanju nacionalnih ciljeva, te su ovu praksu nastavili i po završetku rata.

Ova studija se upravo nastavlja na onim brojnim pitanjima koja su intelektualci pokrenuli i raspravljali još tokom Prvog svetskog rata. Kako će se ujediniti Južni Sloveni, kakvo državno uređenje će imati nova zajednica, da li Srbija treba da bude jugoslovenski Pijemont ili tek neka od kon/federalnih jedinica, kolika se samouprava može dati pojedinim, tada već konstituisanim, narodima (Srbima, Hrvatima i Slovencima), da li treba ili ne osigurati premoć Srbije s obzirom na njene zasluge u ratu, kako prevazići jezičke i verske barijere koji su te narode delile, da li treba praviti jednu – jugoslovensku – naciju ili ne, kako od zaostalog društva napraviti modernu evropsku i demokratsku državu – bila su samo neka od pitanja koja su se nametala. I začuđuje koliko su protagonisti ove studije, ukupno odabranih 74 intelektualca, profesora univerziteta, književnika ili naučnika, o svemu tome razmišljali i međusobno debatovali. U pitanju je veoma znalački izbor autorkе ove monografije koji je nametnuo samo njihov javni diskurs a ne doprinos oblastima kojima su se bavili. Pri tome nisu izabrani samo oni koju su delovali u Srbiji, već i oni sa područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Važno je zapaziti da je većini ovih intelektualaca posleratna delatnost bio nastavak njihovog ratnog angažmana. Osim par primera (pravnik Živojin Perić) većina ovih ličnosti je i tokom rata bila zagovornik stvaranja jugoslovenske zajednice i razlikovali su se jedino po načinu njenog ustrojstva – da li će država biti centralizovana ili decentralizovana i da li će Srbija u njoj biti hegemon ili ne.

Da bi sagledala njihova mišljenja, autorka je deceniju dug i sadržinski bogat javni diskurs podelila na tri tematske celine: Država, Društvo i Kultura. Oslanjajući se na brojne arhivske dokumente toga vremena pohranjene u Zagrebu i Beogradu, ličnu prepisku i štampu, Branka Prpa je uspela da uoči glavne teme i suštinu mišljenja ovih ličnosti. U prvom delu koji se odnosi na pitanje državnog ustrojstva, posebna pažnja je posvećena periodu državnog provizorijuma pre donošenja Vidovdanskog ustava. Za to vreme autorka navodi nekoliko pitanja koja su se pred njima našla: pitanje identiteta, koje se svodilo na to da li će biti država-nacija (jugoslovenstvo) ili država više nacija;

dilema centralizam ili federalizam; monarhija ili republika; usvajanje bazičnih demokratskih principa i institucionalnih rešenja moderne Evrope. Dilema oko državnog uređenja, iako u tom dobu često otvarana, sukobljavala se sa činjenicom da je ujedinjenje izvršeno saglasnošću krune koju je predstavljao regent Aleksandar Karađorđević i predstavnika Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Time se za većinu građana Srbije monarhistički oblik državnog uređenja teško mogao dovesti u pitanje. Iako nisu odustajali deklarirani republikanci, poput akademika Ljubomira Stojanovića, osnivača Republikanske stranke, te Jaše Prodanovića ili Jovana Žujovića, u toj situaciji se za republiku malo šta mogli učiniti. Prpa ovu dilemu svodi u poglavlju Neborbeni republikanizam, uz analizu različitih grupa i pojedinaca koji su u republici videli primereniji oblik uređenja, onaj koji omogućava demokratiju, nasuprot monarhiji, u kojoj, kako je argumentovao Ljubomir Stojanović, pravo “vladaoca na vlast ne počiva na pristanku onih nad kojima vlada već na rođenju”. Njegovo i mišljenje Jovana Cvijića, iskazano još u jesen 1918. godine, bilo je da se nova država treba urediti poput Sjedinjenih Američkih Država, kao “Ujedinjene Jugoslovenske Države”, ili, po Cvijiću, “United States of Jugoslavia”. Često se polemika i razvijala oko toga kako obezbediti neku samoupravu pojedinim oblastima ili istorijskim pokrajinama. Za federaliste je princip bio jednostavan – da se omogući što više samouprave pojedinim oblastima, da centralna vlast ima mali broj nadležnosti koje su bitne za zajednički interes. Branka Prpa navodi brojne primere iz ovih rasprava; između ostalog i Ljubomir Stojanović je pisao da nova država bude tako uređena “da svako pleme u njoj ima sve ono, što bi imalo kad bi živelo u svojoj zasebnoj državi” i da Hrvati i Slovenci moraju osetiti “da su zaista svoji gospodari, a ne da su jednu upravu zamenili drugom”. Pravnički precizno Slobodan Jovanović se u seriji tekstova bavio objašnjenjem razlike između samoupravnog i federalnog principa, te savezne države, ali je ostao pri stavu da za Jugoslaviju to nije dobro rešenje. Kada se priključio diskusiji o Vidovdanskom ustavu, zalagao se za srednje rešenje – samoupravne pokrajine, koje ne bi imale samostalnost poput država. Autorka se osvrnula na još jedan značajan stav ovog poznatog pravnika povodom Vidovdanskog ustava, u kome je naglašavao da “srpstvo, hrvatsstvo i slovenstvo ušli su ravnopravno u sam državni pojam”, ali da im Ustav nije dao mogućnost da se ovi narodi razvijaju u okviru svog nacionaliteta. Nasuprot njima, monarhisti su zastupali stav da je monarhija dobra radi podele vlasti i međusobne kontrole između monarha i parlamenta.

Ne manje žučne su bile rasprave o parlamentarizmu i mogućnosti funkcionisanja demokratije u nerazvijenom društvu. Među mnogim autorima koje je Prpa koristila, može se pomenuti i Milan Grol, koji je krizu jugoslovenskog parlamentarizma sveo na kvalitet političkih stranaka i šire javnosti i nepotpunoj primeni načela narodne participacije. Ni druga važna državna i politička pitanja nisu ostajala izvan stručne debate. Autorka dalje sledi rasprave o Obznani, kralju Aleksandru, analizira kako su se razumevala osnovna demokratska načela, slobode i prava kako pojedinca tako i kolektiva. Nisu izostavljena ni njihova gledišta o odnosima dveju najvećih nacija – Srba i Hrvata – što je politički obeležilo celu proučavanu prvu deceniju ove države. I oko imena države su vođene polemike, a jugoslovenstvo, kako Prpa navodi, bila je “najčešće upotrebljavana i zloupotrebljavana reč u političkom govoru”. Ona, između ostalih, tumači Milana Čurčina, integralnog Jugoslovena, koji je smatrao da isticanje tri imena naroda nosi opasnost da svaki narod drugome nametne sebe, dok s druge strane navodi paradoks, koji je opazio S. Jovanović, da su se hrvatski i slovenački decentralisti izjasnili za “državni naziv u kome nije bilo ni traga od starih plemenskih imena – srpskog, hrvatskog, slovenačkog”, a da su se srpski centralisti opredelili za “jedan državni naziv sastavljen iz tri plemenska imena”.

Iako je prvi deo knjige najobimniji, autorka je analizirala ne manje zanimljive rasprave intelektualaca vođene oko problema kako urediti i organizovati društvo sastavljeno od građana koji do tada nisu živeli u istim državnim okvirima, koji su se slabo poznavali i koji su baštinili različite kulture. U delu Društvo pažljivo je ispitan odnos intelektualaca prema teškom nasleđu prošlosti karakterističnom za nerazvijena agrarna društva. Deo njih je svoj angažman usmerio ka rešavanju socijalnih prava kao temelja modernih društava, ukazujući na nasleđene razlike u socijalnoj strukturi unutar zemlje i suočavanjem sa činjenicom da je bilo oblasti koje su delomično industrijski razvijene do onih u kojima su još bili prisutni tragovi feudalnih odnosa. Uključivali su se i u pitanje agrarne reforme, koja je pretežno imala socijalni a ne ekonomski karakter, o čemu su raspravljali Slavko Šećerov, Milan Vlajinac, Dragiša Lapčević, i dr.

Poslednji deo knjige je posvećen kulturi, koja u tek stvorenoj državi nije mogla biti zajednička, već je, zavisno od delova zemlje, sadržala elementa zapadne i istočne (osmanske) kulture. Ona se u početnim fazama jugoslovenske ideje razumevala kao kohezioni faktor između Srba, Hrvata i Slove-

naca, argumentacijom o istom ili sličnim jezicima, zajedničkom književnom nasleđu, mentalitetnim sličnostima, ali ipak uz svest da su istorijom razvijene različitosti u pojedinim delovima nove države. Uzeta su u obzir i optimistička predviđanja dela javnosti da će doći do povezivanja i integrisanja različitih kulturnih tradicija i stvaranje svojevrsnog nadnacionalnog, tj. jugoslovenskog amalgama. Autorka ističe da je jedna od dilema bila da li zagovarati kulturni monizam ili kulturni pluralizam. Uverenja o mogućnostima povezivanja i integrisanja različitih kulturnih tradicija, Branka Prpa razmatra postavljajući pitanja: "Šta uništiti, a šta ostaviti iz svog nasleđa? Kako se uskladiti sa činjenicom da je višestolećna istorija, u jednom trenutku, prestala postojati? Koje pesme pevati, šta slaviti? Kako iskazati novo vreme, a ostati na starim kulturnim odredištima?" Paralelno s ovim su se vodile rasprave o slovenskom ili evropskom karakteru buduće jugoslovenske kulture, ali su se pojavljivali i radikalniji predlozi koji su pledirali da nova jugoslovenska kultura uništavanjem postojećih tradicija startuje od nule (Ljubomir Micić).

I mnoge druge važne teme, koje se i danas povremeno otvaraju u javnosti, obrađene su u ovoj knjizi. Iznenaduje da nije bilo iole značajnijeg intelektualca koji nije sa odgovornošću i znanjem mislio o državi koja je nastala i koja je njima postala nova domovina – od predsednika Akademije nauka, književnika, profesora univerziteta do teologa. Većina njih je stekla obrazovanje ili živela u evropskim gradovima, gde su usvojili neke temeljne principe parlamentarne demokratije. Pri tome, uzori su im bili u modernim evropskim državama jer su osnovano smatrali da nova država može opstati samo ukoliko se modernizuje i tako postane deo evropskog kulturnog prostora. Entuzijazam s kojim su ušli u novu zajednicu je bio pokretač većine pomenutih debata o načinima njenog uređenja, iako je većina brzo bila razočarana, što njenim ustrojstvom, što onima koji su državu vodili i nisu umeli da adekvatno odgovore na krize koje su sledile. No, uprkos ugledu i znanjima koje su nesumnjivo posedovali, većina iz ovog kruga nije iza sebe imala političku i stranačku podršku, te su njihova mišljenja retko uvažavana, iako se danas čini da bi neki od njihovih predloga, na primer o decentralizaciji, doprineli boljem funkcionisanju i stabilnosti jugoslovenske države. Ne treba zanemariti i izvesni idealizam najstrasnijih pobornika jugoslovenske ideje i njihov oslonac na teorijske modele preuzete iz nauke ili uvidom u funkcionisanje starih evropskih demokratija. Slaba politička kultura, nerazvijeno društvo i prevlast nacionalnih političkih partija i interesa, učinili su da je njihov glas bio mnogo tiši nego što je bio njihov ugled.

Ova knjiga posvećena dilemama oko funkcionisanja države i društva koji su nastali pre jednog veka a nestali u njegovoj poslednjoj četvrtini, otvara i pitanje da li bi ta država bila uspešnija da su uvažena mišljenja nekih od pomenutih mislilaca. Odgovor na to pitanje se ne nudi, niti je to zadatak istoričara, ali se nudi obilje podataka i bogatstvo različitih mišljenja o još uvek otvorenim pitanjima ustrojstva i funkcionisanja te zajednice. Tako posmatrano, ova knjiga je značajan prilog istoriji prve jugoslovenske države, intelektualnoj istoriji tog vremena, kao i biografijama ove grupe istaknutih intelektualaca. Reč je o klasičnoj i na dokumentima zasnovanoj naučnoj monografiji, čija je osobenost jasno artikulisanje pitanja i izvornost znalački odabranih stavova srpske intelektualne elite toga doba. U godini u kojoj se obeležava vek od ustrojstva jugoslovenske države ta osobenost će, uverena sam, dodatno privući čitaoce.

Branka Prpa je učinila ogroman napor da nam predoči, analizira i osvetli sve predloge, ali i dileme, s kojima su se susretali srpski intelektualci u naporu da učine boljom državu koja je stvorena. Oslonila se na ogroman izvorni materijal, pomno je analizirala skupinu različitih ljudi s izgrađenom intelektualnom suverenosti, ali i oprečnim stavovima i iskustvom. Veština autorke ogleda se u analizi i izboru ličnosti i tema, ali i u sposobnosti sintetizovanja raznolikosti koje su proisticale iz osobenih znanja, iskustava i htenja. Time je dobijen izvanredan prilog ne samo istoriji države koja je nestala, već i o akterima ove priče.

Ljubinka Trgovčević